

ТАНАСИЈЕ МЛАДЕНОВИЋ

СЕЋАЊЕ НА МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Моја сећања на Михаила Лалића, из ове садашње перспективе доста мутна и несигурна, као што је све што се из заборав извлачи на светлост данашњег дана лелујаво и колебањима доступно, - та моја сећања, дакле, почињу, то је извесно, из оне последње деценије пред само избијање Другог светског рата. Познавали смо се у почетку више из случајних сусрета неголи из неког заједничког деловања у културним или политичким пословима, који су, у то време, по правилу, обухватили готово сваког припадника ондашњег студентског покрета. Ја сам знао за њега, он је однекуд знао за мене, и у свим тим сусретима смо се срдачно поздрављали и топло измењивали мисли.

Не бих се, сада, усудио да реконструишем било који наш разговор, нити да опишем место, дан или годину тих сусрета. Вероватно да су се бројни сусрети одигравали на улици, или бар у увек бучној и живој аули Правног факултета, који се тада налазио на данашњем Студентском тргу. Тамо је увек врло од политичких расправа и полемика. А није искључено да смо се сретали и у чувеној Физичкој сали истог тог факултета, на књижевним вечерима тада младих писаца леве оријентације, међу које смо и сами били убрајани. Исто тако, није искључено да смо заједно присуствовали извођењима тада врло популарних хорских рецитација, које су организовали и њима дириговали композитор др Војислав Вучковић или музиколог и писац Павле Стефановић, у Радничком дому, на Коларцу, или у већ споменутој Физичкој сали.

Било је то време згуснуто, пуно и догађаја и сусрета са људима. А некако смо се сви, тада, као припадници истог покрета, осећали међу собом веома, веома блиским, и сви као чланови неког великог братства. Кад се данас враћам у својим успоменама и случајним или намерним подсећањима на то доба, чини ми се да смо, по много чему, сви ми по својим осећањима, својим љубавима али и нетрпељивостима, били слични првобитним хришћанима. И само рано хришћанство је, у облику религиозних схватања, уствари било организована побуна против ропства. Исти идеали, исти заноси, иста вера. Били смо, једноставно речено, прави верници, често нетрпељиви до фанатизма. Понашали смо се, не ретко, као бројне верске

секте, познате у историји човечанства. У том и таквом историјском контексту је, међутим, текао наш живот.

Из мноштва утисака, везаних за то време, издвајам данас неке детаље са једне од тих књижевних манифестација у Физичкој сали. Али и то не без извесних мањкавости. Сећам се да сам, једном приликом, читао своје стихове заједно са Ратком Ђуровићем, Цвијетином Мијатовићем (који је, као што се види, почео јавну каријеру као литерат а завршио као жалосни политичар Брозове епохе). Сећам се чак и шта је читао Ратко Ђуровић, сада познати синеаста, који је у то предратно време био превасходно песник. Сам наслов његове песме је био "Сели се, Црна Гора!" и био посвећен Црногорцима, који су, због сиромаштва и беде, одлазили у печалбу, у Америку. Сећам се, још, да је један од учесника био и Бранко Ћопић, тада већ афирмисани приповедач у листу "Политика", али и по својим првим књигама у издањима Геце Кона. И ту сећање застаје. Ни датума, ни године у мојој свести нема, као ни да ли су на тој књижевној вечери учествовали и Душан Костић и Радивоје Копарец, а све ми се чини да су и они читали своје радове, а вероватно и још понеки предратни млади писац. Да ли је и Михаило Лалић тада узео учешћа, али исто тако да ли је и Авдо Хумо, тада књижевни критичар у часопису "Млада култура" (ево још једног политичара који је почео као литерат!), - да ли је баш он отворио то вече - у све то више нисам сасвим сигуран!

За Михаила Лалића сам знао да је у то време радио у дневнику "Правда", да је почео као пакер у експедицији листа и да је, нешто касније, ушао и у ред сарадника, највероватније и културне рубрике, коју је уређивао познати наш писац Бранимир Ћосић, творац значајног романа "Покошено поље".

У животу Михаила Лалића и мом, међутим, постојала је још једна копча, за коју сам сазнао тек после рата. Михаило је, наиме, још у оно конспиративно доба, да га тако назовем, имао директне везе с мојим млађим братом Светомиром, тадашњим учеником Више жељезничарске школе. О томе ми је, такође после рата, нешто причао и сад већ покојни, новинар Мило Поповић, који је, у исто то време, похађао ту школу за будуће жељезничаре.

Са партијском или скојевском организацијом те школе, дакле, Михаило Лалић је одржавао конспиративне састанке.

Када је 1974. године у Подгорици (тадашњем Титограду) прослављена шездесетогодишњица живота, и не знам која годишњица књижевног рада Михаила Лалића, у име Удружења књижевника Црне Горе, био сам позван да, као стари пријатељ, узмем учешћа на прослави. Председник Удружења био је тада Јеврем Брковић, управо ових дана један од најговорљивијих "Црвених Хрвата" међу Црногорцима, и доследни следбеник црногорских усташа, како их назва др Рагислав Петровић, - дакле, аутентични наследник Секуле Дрљевића и Савића Марковића Штедимлије! Узгред буди речено, шетајући заједно с Јевремом по његовим Бјелопавлићима, и разгледајући остатке старе Дукље, нисам могао срцу да одолим, па га отворено запитах да ли дели исто мишљење о Црној Гори и Црногорцима са својим стрицем, познатим сепаратистом и србомрцем Савом Брковићем. Одлучно је одбио да има било какву везу са стричевим идејама, да би, само

после мало времена, окренуо сасвим ђурак наопако! Откуд толико отпадника и преверица у српском народу, од Вука Бранковића до наших дана, тема је за психологе, психијатре, социологе и историчаре, али, пре свега и изнад свега, за књижевнике, ствараоце свих књижевних родова!

Извињавајући се за ову дигресију, која ми се по самој природи ствари, просто сама од себе наметнула, враћам се опет на саму причу о јубилеју.

Михаило је био присутан у сали, када сам прочитао одломак једне своје омање поеме, уствари тематског циклуса, под насловом "Венчане", посвећене управо смрти мог брата. Са Космајским одредом, у фебруару 1942, по цичи зими, на једној чистини у селу Венчану, у засеоку Тулеж, са једном групом бораца, мој брат је био опкољен од стране недићеваца, четника и Немаца, и, према сведочењу преживелих, тешко рањених, извршио самоубиство, да не би пао жив у руке фашистима. Посмртно је добио за тај и друге подвиге орден народног хероја.

Кад сам сишао с позорнице у сали дома културе, а седео сам поред Михаила у првом реду, он ми узбуђено рече: "Ти знаш да сам добро и блиско познавао твог брата Свету, и не могу ти рећи колико ми је драго и због твог присуства овде, али и због тога што си изабрао да прочиташ баш то што си прочитао! Сами стихови су ме дубоко дирнули, ваљда и због тога што сам Свету веома ценио и волео."

И, ето, и с те књижевне вечери заборавио сам многе детаље. Не сећам се више који су још писци, поред Брковића, читали своје радове на прослави. Знам још за Ранка Јововића. У живом сећању ми је, међутим, остала једино импресивна интерпретација једног Лалићевог текста драмске уметнице велике сугестивне снаге Драгице Томас. Судбина је човека у годинама, да не кажем у старости, да боље памти догађаје и људе из ране, па и најраније, младости неголи оно што се тако рећи јуче догодило.

Са Михаилом Лалићем сам често и радо путовао по земљи на мање или веће књижевне манифестације. А имали смо заједничка иступања и у Београду. У првим послератним годинама то је била нека врста и културних и просветарских обавеза наших писаца. Те обавезе смо, морам рећи, радо прихватили и испуњавали, јер било је то време и надања и вере. Наше је искрено уверење било да тиме одужујемо свој дуг према земљи и народу, настрадалом у сваком погледу у једном страшном рату.

Ипак, и поред силне вере, коју смо чували и неговали у нама самима, не може се рећи, никако, да, гледајући шта се око нас догађа, нисмо изражавали и довољну дозу скепсе у односу на дане који долазе. Нико тако пластично и снажно није у својим делима оваплотио ту заједничку сумњу као Михаило Лалић. У фебруару 1958. године, у једном разговору с Грозданом Олујић, овако сам се о Лалићевој прози изразио: "Литература је већ сасвим одређено и јасно закорачила у живот, заграбила у његове теме, преломивши данашњицу кроз призму рата. Сетимо се само "Лелејске горе". Не говори ли Лалић кроз Лада Тајовића и његове горке, усамљеничке тренутке не само о ономе што је било, него и ономе што ће бити, о ономе што је сад? Не карактерише ли и њега, Лада Тајовића, оно што и јунака наших дана: страх, тескоба, сумња, рушење извесних идеала; оно што се као клица почело откривати још најранијих дана Револуције, оно што,

хтели ми то или не, обележава наше време. То време које стоји на ивици неслућеног проесперитета и тоталне катастрофе. Време страха и тескобе који имају дубоке корене у стварности. Време у коме су људи, доведени на прекретну тачку, принуђени да размишљају, што, дакако, налази свога одраза и у литератури, од које је филозофија постала неодвојива".

Нисам ни књижевни критичар, још мање књижевни историчар. За такве послове, свестан сам, постоје компетентнији од мене. Нисам, међутим, могао да одолим да, сећајући се дружења с Михаилом Лалићем, не истакнем и неке наше заједничке, могло би се рећи и генерацијске дилеме. Да се не помисли да смо баш сви били без запажања и критичког односа према онима што се око нас дешавало.

У дугом дружењу с Михаилом догодила се и једна књижевна турнеја, и то по далматинској обали. Било је то велико путовање веће групе писца из целе тадашње Југолавије; броја се тачно не сећам, али нас је најмање било двадесетак учесника. Ни године се више тачно не сећам, али је цела манифестација највероватније могла бити изведена у педесет седмој или педесет осмој, - дакле, у време док је још трајала, сад се јасно види, лажна идила нашег југословенског братства (да не кажем и јединства). Организатори ове велике турнеје били су, поред Савеза књижевника Југославије, и команда југословенске морнарице и издавачко предузеће "Луко" из Загреба. Покојни Мате Јерковић, који је тада био командант морнарице, свесрдно је инсистирао да група књижевника, песника, прозаиста, есејиста и књижевних критичара, обиђе сва важнија места на копну и острвима. За ту сврху морнарица нам је доделила читав један брод. А сама манифестација је почела у Сплиту, под отвореним небом, на правом масовном митингу. Поред војника, митингу је присуствовала и велика маса цивила.

Михаило Лалић, иако прилично болестан тих дана, издржао је све напоре путовања, до самог краја. Онако мршаваг, ослабљеног и испосничког изгледа, какав је целог свог живота био, управо на тој турнеји спопадоше болови чира на желуцу. И управо због тога, на целом том путу кубурио је са исхраном. И док смо ми остали, још увек углавном млади и здрави, безбрижни и са весељем приступали сваком обеду, без икаквог устручавања и бојазни, сироти Михаило се увек и дуго мучио у смишљању шта све сме, а шта не сме.

Међу нама је, као и увек, било и оних који су волели добру капљицу. Далматинске грапе и добрих вина било је у изобиљу, а старе винције, добри наследници Тина Ујевића, доследно су ишли стопама свог великог претходника. Прави шампион је био Густав Крклец, али и још понеки млађи од њега.

Михаило Лалић је и у том погледу муку мучио. Он је и ту имао своје оригинално решење. Сећам се како га је због тога Ели Финци стално задиркивао, и, касније, више пута препричавао, као је Михаило, за време ручка, на питање келнера шта би желео да попије, "бирао" своје пиће.

Радио се, наиме, о малини, тачније о соку од малине. Михаило је, на свој оригиналан начин, објашњавао конобару шта жели.

На питање да ли жели вино или пиво уз обед, разговор је отприлике текао овако:

- Желите ли друже, уз ручак, вино или пиво? Или можда неко оштро пиће?

- Не, не, забога, - одговара невољни Михаило - Ја не смем да пијем никакав алкохол!

- Па шта бисте онда могли? - инсистирао је и даље конобар. - Хоћете ли можда минералну воду?

- Не, не. Ни минералну воду!

- Онда, шта да вам дам? - упорно пита конобар.

- Знате шта, - вели Михаило - дајте ви мени, молим вас, химбер!

Келнер у истом трену схвати, и рече:

- Са содом или обичном водом?

- Никако! Ни са содом, ни са водом! Химбер и без соде и без воде. Само химбер у чаши, и то дуплу количину!

На то би се обично са осталих столова заорисали смех.

Мученичког израза на лицу, али и с неком врстом благог осмеха, Михаило је до краја путовања остајао доследно при свом дуплом химберу. И без соде и без воде.

Ваљда му је само то пиће, ко зна, ублажавало болове у желуцу.

Михаило је, уочи Другог светског рата, по свом властитом казивању, три пута започињао и прекидао рад на књижевности. Један од важнијих разлога тих прекида, поред материјалних неприлика и настојања да се одржи голи живот, било је и тадашње схватање (доктринарно, свакако) да су поезија и проза прилично неефикасне у практичној политици. Када је 1934. године објавио у листу "Правда" своју прву причу, прича он, одмах после тога је настао прекид. Претпоставља се да га је неко "убедио" да је тај његов прилог општој антифашистичкој борби занемарљив. Други пут се јавио у литератури 1937-38. године за време грађанског рата у Шпанији. Трећи пут отпочиње с писањем, када је ушао у редакцију часописа "Млада култура". А онда је дошао рат, и све оно што уз њега иде. Не треба, међутим, заборавити ни чињеницу да је Михаило, у међуратном периоду, сваки час бивао хапшен и прогањан као левичар. Онда је у партизанској борби заробљен, бачен у злогласни колашински затвор, па послан у заробљенички логор у Грчкој, одакле, по капитулацији Италије, бежи - и опет ступа у борбу. Управо те доживљаје на импресиван и мајсторски начин описује у свом роману-првенцу "Свадба", који одмах доживљава велику популарност, ваљда зато што је био први успео приказ рата, у низу уметнички све снажнијих романа који су затим уследили. А био је и својеврсно освежење у тадашњој књижевној продукцији.

Те стваралачке паузе код Михаила Лалића сам потпуно разумео, јер сам имао, ако не сасвим иста, а оно слична искуства.

Као гимназист смедеревске гимназије покренуо сам часопис "Књижевни круг", па сам, тражећи сарадњу, дошао у контакт са Радованом Зоговићем, који је тада, а то се дешава 1932. године, живео у Скопљу. Радован ми је послао прилоге за први број и, заједно с њима, написао и програмски уводник! Истовремено, ступио сам у контакт и са групом тада младих писаца, у којој су били, поред Милована Ђиласа, још и Стефан Митровић, Радван Вуковић и Бориш Ковачевић. Они су, сва четворица, и становали зајед-

но у једном стану у Београду. Од Смедерева до Београда није далеко, па сам често одлазио до њих. А када су, у време кад сам се и сâм уписао на студије, сва четворица постали неки фактори у илегалној Комунистичкој партији, а то сам више слутио неголи знао, Стефан Митровић ми, једном, у разговору, мање убеђено а више вајкајући се, изнесе свој став како је поезија заиста немоћна у односу на сва зла овога света. У то време сам се са Стефаном, као песником додуше старијем од себе, нешто чешће дружио. Упознао сам све чланове његове бројне породице и одлазио у њихов дом. Његова упозорења о моћи и немоћи поезије примио сам и као неку врсту официјелног схватања. То су биле, наравно, предрасуде, али предрасуде у које се веровало. Тај несрећни Стефан је, после рата, доживео најстрашнија мучења на Голот Отоку, изашао отуда прилично поремећеног ума, али је, после неке врсте смирења, почео поново да објављује стихове. Премда нема готово никакве паралеле, кад је Стефан почео да објављује поново своје песме, сетио сам се однекуд великог немачког песника Хелдерлина и његове судбине.

Као што се види: неиспитани су путеви Господњи...

Међутим, у "Младој култури" нисам објавио ниједан прилог, јер је тада код мене владала "пауза". Ипак сам смогао нешто снаге и времена да, заједно са Јанком Ђоновићем, објавим 1938. године заједничку омању збирку под насловом "Двије ријеке", и то у Смедереву, у приватној штампарији "Маринковић". Наслов сам сâм одредио и краћи предговор написао; две реке су Морача и Морава, а ијекавица у наслову - знак поштовања према старијем колеги - Јанку.

Михаило Лалић је, у првим послератним годинама, објавио и једну збирку стихова под насловом "Стазе слободе", али је убрзо потпуно одустао од писања стихова и потпуно се посветио прози. Не сећам се да ли је пре рата, икада игде, објавио било шта у стиху. Можда се у томе варам; у сваком случају, оправдаће ме, надам се, обично незнање таквог могућег податка. Михаило је, ма да га о томе никада нисам питао, дошао највероватније до закључка да му поезија као жанр "не лежи", па се зато сасвим окренуо прозном стваралаштву. Оно у шта сам сигуран, у што тврдо верујем, јесте чињеница да у големом прозном опусу Михаила Лалића, уосталом врхунске вредности, најважнију *саставницу*, у описима природе и људи, али и атмосфере у којој се догађаји нижу, чини *сама поезија*. Тај човек је, као мали број писаца у нас, мајсторски умео да барата језиком, да оркестрира речима и ствара чудесне слике и метафоре!

Зашто неки писци са стиха прелазе на прозу (има их, наравно, који паралелно негују и једно и друго) ствар је, ваљда, избора сваког појединца понаособ, једном речи, онога што подразумевамо под вокацијом. Чини ми се, међутим, да је најбоље и праву природу тог феномена, сасвим тачно, уочио песник-нобеловац Јосиф Бродски, када о томе каже следеће:

"... Песнику се може једноставно прохтетити да једног лепог дана напише нешто у прози. (Комплекс инфериорности који осећа прозни писац у односу на песника ни у ком случају не гарантује аутоматски комплекс супериорности песника према прозном писцу. Песник често сматра рад овог другог озбиљнијим од свог сопственог, који чак и не сматра радом). Осим тога,

постоје такви сижеи који се само у прози могу изложити. Прича с више од три лица супроставља се готово свакој поетској форми осим епа."

Овом свом ставу Бродски додаје и следећу мисао: "Нико не зна колико губи поезија када се песник обрати прози, али једно је сигурно - да проза тиме много добија."

Михаило Лалић је најбоља потврда ове тезе.

Његови романи "Зло прољеће", "Раскид", "Лелејска гора", "Хајка" и "Ратна срећа" сигурно иду у антологијска дела наше савремене романескне прозе. Но, било би погрешно не сетити се да, поред ових набројаних књига, Лалић има и значајне књиге приповедачке прозе. Он је, уосталом, и започео своју књижевну каријеру као врстан приповедач. У његовим збиркама приповедака "Извидница", "Први снијег", "На мјесечини" итд. садрже се приче високог уметничког домета. У току већ споменуте турнеје по Далмацији и јадранским острвима, сећам се, Михаило је свуда читао једну, за то време карактеристичну, причу-цртицу, пуну тамних ратних тонова, под насловом "Чобаница", и свуда је побрао велике аплаузе. И сам имам у слуху чини ми се, његов карактеристичан, тамни глас, с јако израженом васојевићком акцентуацијом. Како су васојевићки акценти, по много чему, блиски ресавско-моравском говору мог завичаја, и сам сам се потпуно предао уживању, слушајући га.

Михаило Лалић није био човек комуникације. Био је, ако се тако може казати, прилично интровертан. Непричљив, повучен сасвим у себе, тих, скроман, чак неспретан и стидљив у контактима. Па ипак, имао сам срећу да ми се отвори, некако сам од себе, као нехотице и случајно, или, боље речено, - спонтано. У првим послератним годинама, али и нешто касније, кад смо као држава живели онако како смо живели, често по директивном диктату одозго, Михаило је, упркос негативним оценама званичника о појединим домаћим и страним, чак и великим писцима као што су Достојевски или Милош Црњански, помно проучавао њихова дела. Постојала су срећом предратна издања предратне "Просвете" Анатолија Ивановића и Геце Кона. Не знам да ли су у породици сачуване исписане свеске, али знам и видео сам како је Михаило учио код великих светских романописаца оно што се у литератури зове занат. Графитном оловком, никако хемијском, са свеском на столу и гумицом у руци преписивао је и преписивао, ситним али читким рукописом, вредно странице и странице из дела највећих књижевних корифеја, као што су били већ споменути Достојевски, Толстој, Стендал, Дикенс, али и Фокнер, Кафка, Хемингвеј, и да их даље не набрајам. У ту групу спадали су и најважнији домаћи класици. Од једних је преписивао успеле дијалоге, од других описе природе, психолошко сликање јунака, вођење фабуле, и како се ствара и расплиће драмски заплет. Негде педесетих година, и на прагу шездесетих, Петар Стамболић, у време свог председниковања, дозволио му је да у једној од безбројних канцеларија, савезне Скупштине које су иначе месецима зврјале празне, ради на својим делима. Тај исти Стамболић је, касније, по налозима њему надређених, знао и друкчије да се понаша. Како сам тада био секретар Одбора за просвету, имао сам прилике да се чешће виђамо и понекад поразговарамо. У раду је био упоран и, рекло би се, неуморан. Живео је као монах, и по много чему

подсећао ме је на Достојевског бар по ономе што знамо из казивања његових савременика. Чак и својим испосничким и, не бојим се рећи, мученичким и светачким ликом, подсећао ме је Михаило на Фјодора Михаиловића. А нашло би се и трагова Достојевског и у понеком роману Михаиловом, посебно у "Лелејској гори", што никако не умањује оригиналност те књиге. Сонете је писао и Петрарка, а пишу их навелико и наши савремени песници, али то никако не значи да су обични имитатори Петрарке, или било којег од великих класика светске поезије.

У послератном периоду, дакле под влашћу за коју су се многи од нас и с пушком у руци борили, многи писци су доживљавали, мало је рећи и непријатне и тешке тренутке него и директно прогањање. Било је много аранжираних и монтираних процеса против оних стваралаца, који нису били спремни да, по цену губљења свог достојанства и свог моралног интегритета, аминују свакој самовољи разних наших моћника. Михаило је, једном приликом, о том домаћем злу рекао следеће: "Разум је мала снага и зло где дође оно издубе све испод њега, подели и поларизује и после остану само две стране: једна би хтела да се извади из понижења, а друга сматра да би то било понижење." А на питање коју особину у животу и књижевности сматра најбитнијом, одговорио је: "Поштење и човечност".

У децембру 1959. године десио се овакав случај. У "Књижевним новинама" објављен је један чланак начелне природе о нашим приликама и неприликама у култури; писац чланка је био Предраг Палавестра, један од тадашњих оперативних уредника. Главни уредник је био Чедомир Миндеровић, а директор листа и новинско-издавачког предузећа био сам ја. У чланку, као што рекох прилично уопштене природе, направљено је неколико алузија, које су се односиле искључиво на Оскара Давича и на његову интригантско-разбијачку акцију усмерену противу великих песничких манифестација, организованих од стране Савеза књижевника и издавачке куће "Луко". Руководство Савеза комуниста Србије, узевши у одбрану свог миљеника, одмах је предузело оштре мере. Измисливши да се ради о нападу на *целокућну* културну политику и српског и југословенског руководства, комисија, на брзу руку скројена, изрекла је тешке казне члановима редакције, али и нешто блаже свима онима који су се на било који начин с нама солидарисали. Тако су показњавани и Михаило Лалић, Ерих Кош, Бранко Ђопић, Бранко Миљковић, Велимир Лукић; и сад се више не сећам ко још.

Последње моје виђење с Михаилом било је на Коларцу, сасвим случајно, приликом, како се то каже, "промоције" књиге Љубише Манојловића "Читајте између редова". Та књига се односи на још један, али овога пута, монстр-процес "Књижевним новинама" у јануару 1968. године. Љубиша и ја смо тада били "главни оптужени". А на тој промоцији су у том процесу, поред мене, говорили Момо Капор, Матија Бећковић, Слободан Павићевић, као уредник и издавач часописа "Корац", и сам аутор Љубиша Манојловић.

Михаило ме је, из публике, подсетио том приликом на наше кажњавање. Одмах по завршетку те књижевне вечери, стигли смо само да се поздравимо и прозборимо неколико речи.

Не много дуго после тог сусрета стигла је вест о његовој смрти. Умро је, сасвим сам сигуран кад то кажем, и горак и разочаран. Као и многи други из наше - и у то сам потпуно убеђен - изманипулисане и поражене генерације.

Оно што је остало иза Михаила - то је његово импозантно књижевно дело, велике уметничке вредности. Али, то је већ ствар будућег размишљања и вредновања.

